

מנהיגות ושיקום

חלקם של הרבנים בשיקום הדתי של שארית הפליטה

אסתר פרבשטיין

חידת השיקום של ניצולי השואה, שבכרי אנוש שהפכו תוך זמן קצר לבונים ולמגשימים, נראית בחלוף השנים מופלאה יותר ויותר. כשם שהשפה קצרה הייתה מלתאר את אימי השואה, כך לא נמצאו די ביטויים שישקפו את המהירות היחסית שבה התרחשה שיבתם לחיים. כשם שהחורבן היה חסר תקדים, כן גם השיקום: הוא היה מורכב מהתמודדות עם טראומות קשות ביותר – פיזיות, נפשיות, משפחתיות, ועם בנייה מחדש של כל מערכות החיים, של היחיד ושל המשפחה, של הקהילה ושל עולם הרוח. משמען של המילים "חזרה לחיים", או "תחייה", היה כפשוטן. לא בכדי השתמשו הניצולים בביטויים מתוך פסוקי "חזון העצמות היבשות" של הנביא יחזקאל: "בואי הרוח ופחי בעצמות היבשות ההן", ושאלו זה את זה: "התחיינה העצמות האלה?" (יחזקאל לז, ג). המציאות העניקה את התשובה לכך: שרידי השואה נטלו את חייהם בידיהם, ותוך זמן קצר יחסית החלו לבנות חיים חדשים. לא מעטים מהם הפכו לאחר חודשים מספר למנהיגים, לחלוצים, ללוחמים או ליזמים חברתיים או כלכליים. אחדים עשו זאת היישר ממיטת חוליים, ומובן שרבים לא שוקמו לאורך זמן.

במאמר זה אדון רק בשיקום הדתי. השיקום הפיזי והנפשי, לעומת זאת, כבר זכה למחקרים אחדים, וכך גם השפעות סוציולוגיות ופוליטיות על פליטי השואה כבר נידונו,¹ אך מחקרים מעטים בלבד הוקדשו לתהליך שהשיב את הניצולים

1 בין המחקרים בנושא זה, ראו: ז' מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה, יד ושם, ירושלים תשס"ז; ח' לבסקי, "קהילה של ניצולים: חברה, פוליטיקה וארגון בברגן בלזן לאחר 1945", י' רפל (עורך), בריחים של שתיקה, משואה כח, תל יצחק

לאורח החיים הדתי שממנו נותקו, ואפשר את היווצרותן של קהילות שהשפעתן בעולם היא משמעותית עד היום.²

כמקרה מבחן אתמקד במנהיגות הרוחנית שפעלה בקרב שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה ובאוסטריה. במחנות אלו נמצאו רוב שרידי השואה בתום המלחמה, לאחר שגורשו ממחנות שונים בפולין ומהונגריה בצעדות מוות אכזריות. אליהם נוספו משנת תש"ו/1946 אלפי יהודים מגולי ברית המועצות שהגיעו לגרמניה בתהליך הרפטריאציה, שרידים יהודיים מפולין שברחו מהאנטישמיות המקומית ויהודים שהיו בדרכם לארץ ישראל עם "הבריחה".

במהלך השואה הלכה והתרופפה האפשרות לקיים אורח חיים דתי, ובמחנות הריכוז נעשה הדבר כמעט בלתי אפשרי, ולמרות זאת, החזיקו רבים באמונתם, ואמונתם החזיקה אותם. אולם דווקא לאחר השחרור התרחבו הסדקים באמונה יותר מאשר בתקופת השואה עצמה. הגורמים העיקריים לכך היו ההתפכחות נוכח ממדי החורבן והישארותם בודדים, והאכזבה מהעובדה שהסבל שחוו לא היה "חבלי משיח". הוא לא הביא בעקבותיו את הגאולה, וגם העולם לא שינה את פניו ונהג כלפי היהודים כמימים ימימה. לכך יש להוסיף את העובדה שהמבול הנורא הטביע את הספינה עם רוב קברניטיה – רוב המנהיגות הדתית לא שרדה. גם חינוכם של הצעירים, שהיו רוב הניצולים, נקטע באבו, ובהיעדר בית אב הייתה סכנה לקטיעה של מסורת המשפחה. במקום שבו אבדה הסמכות הקודמת, בלא הורים שהעבירו את חוליות המסורת, ובהיעדר הרבנים שהנחו את הקהילות ומוסדות החינוך שחרבו – התרחש מאבק על נפשם של הצעירים וגברה הסחיפה לתנועות ציוניות חילוניות, שהבטיחו הכשרות, עלייה וחיים שונים מאלו

תש"ס, עמ' 53–72; י' קינן, לא נרגע הרעב: ניצולי השואה ושליחי ארץ ישראל, גרמניה 1945–1948, תל אביב תשנ"ח; ד' מכמן, "על הגדרת שארית הפליטה ועל משמעותה לתהליכים ההסטוריים שלאחר השואה", ד' מכמן (עורך), השואה וחקרה, תל אביב תשנ"ח (1998), עמ' 239–250; י' וע' דרכסלר (עורכים), שארית הפליטה 1944–1948, השיקום והמאבק הפוליטי, יד ושם, ירושלים תשנ"א.

2 התשתית לחקר החיים הדתיים בקרב שארית הפליטה הונחה בידי פרופ' גרשון גרינברג, ראו ג' גרינברג, "שארית הפליטה והשואה, רשימת מאמרים וספרים על השקפות בעניני האמונה לאחר שואת יהודי אירופה 1944–1949", אוניברסיטת בר-אילן, תשתית למחקר 5 G. Greenberg, *From Hurban to Redemption: Orthodox Jewish Thought in the Munich Area, 1945–1948*, Simon Wiesenthal Center Annual 6 (1989), pp. 81–112; ראו גם י' באומל, "סידורי תפילה ומגבעות", בתוך: בריחים של שתיקה, משואה כח (תשנ"ט), עמ' 73–84.

שהתקיימו בגלות.³ גם הנטייה להתפקרות לאחר שנות הסבל הקשה השפיעה על צעירים רבים, וכן גם קשיים טכניים, כמו היעדר מסגרות קהילה וחינוך, ספרים, תשמישי קדושה ומזון כשר.

ואף על פי כן, בתוך שנה אחת ניתן היה למצוא במחנות העקורים עולם שוקק של חיים דתיים. בתוך שנתיים נפתחו תלמודי תורה לילדים, ישיבות ומוסדות חינוך כמעט בכל ריכוז של ניצולים בגרמניה, אוסטריה, איטליה, צרפת ושוודיה. החזות היהודית שוב הילכה ברחובות, והוצאות לאור של ספרים ועיתונים דתיים היו לתופעה נפוצה. רבים מבני הנוער מצאו את דרכם בתנועות נוער דתיות ובהכשרות ציוניות-דתיות, ולתנועות אלו הייתה עדנה במחנות העקורים.⁴

לשיקום הרוחני, שלא כמו לשחרור, אין נקודת זמן של התחלה או סיום, ולא רצף מובנה. הרב י"מ אהרונסון הקביל את שלבי השיקום לתהליך שעברו יוצאי מצרים, על פי לשונות הגאולה: "הוצאתי" – עצם השחרור, "והצלתתי" – הבראה, שיבה לתפקוד פיזי, "וגאלתי" – שיבה לתפקוד מנטלי, תוך התגברות על מצוקות הנפש, "ולקחתי" – חזרה לחיי אמונה, "והבאתי" – העלייה לארץ ישראל.⁵ גם את השלבים הללו אין להכליל, שכן לא תמיד הופיעו שלבי השיקום בסדר זה. בצד אלו שלא שבו לאמונתם ולאורח חייהם כלל, היו בין הניצולים שטענו כי הצעדים הראשונים בחזרתם לתפילה ולאמונה התרחשו במחנות הריכוז, כאשר נפגשו ביהודי הונגריה שבאו היישר מביתם ומבית תלמודם. והיו שטענו כי חזרתם לחיים דתיים היוותה את הכוח המניע בכל שלב בשיקומם.⁶

אחת הדרכים לבחינת התהליך של השיקום הדתי היא מעקב אחר השפעתה של המנהיגות הרבנית על חיי הניצולים. בהיבט זה אעסוק להלן (בפן ההיסטורי

3 לדוגמה: קינן (לעיל הערה 1); י' מרקוביץקי, "אליטה משרתת או צייד נפשות פוליטיים, שליחי ההתיישבות העובדת והתנועות החלוציות במחנות העקורים באיטליה (1945–1948)", דפים לחקר השואה טו (תשנ"ט), עמ' 131–148.

4 ח' אשכולי (עורכת), שיקום הציונות הדתית באירופה בקרב שארית הפליטה, תשתית למחקר 10, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ח.

5 הרב י"מ אהרונסון, עלי מרורות, בני ברק תשנ"ו, עמ' 289–290. הרב אהרונסון, רבה של סאניק שבפולין, שריד המחנות קונין, אושוויץ ועוד, נתמנה לרב שארית הפליטה באזור האוסטרי.

6 על אמונה וקיום מצוות לאחר השואה, ראו א' פרבשטיין, "לוחות ושברי לוחות" – ניצולים ואמונתם", בסתר רעם, הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים תשס"ה, עמ' 469–493.

ולא הסוציולוגי), בתיחום הזמן שבין השחרור באביב תש"ה/1945 לבין סוף שנת תש"ז, קיץ 1947.

השאלה שאבקש לבחון היא מה הם הכוחות שפעלו להשבת החיים הדתיים של שארית הפליטה, ומה היחס בין יזמות חיצונית או פנימיות שהשפיעו על התהליך?

שאלה זו נוגעת גם לעיצוב דמותה של שארית הפליטה. האם מדובר בציבור פסיבי שדמותו עוצבה על ידי אחרים (הבריגדה, שליחי היישוב, הג'וינט, מנהיגים יהודיים שביקרו במחנות), או בציבור בעל תודעה עצמית, תושייה ויזמתיות. האם הניצולים עצמם היו "אובייקט" או "סובייקט",⁷ האם היו "מושאים" והובלו אל עולמם הרוחני הקודם בידי מנהיגים ופעילים או היו "נושאים" את עצמם אליו כסובייקט פעיל ודינמי?⁸ ייתכן שלסוגיה זו יש השלכות גם למאפיינים של תהליך שיקומי באשר הוא.

מפגש יהודי ראשון: רבנים במדים

הגדרות היו אחד מסמליה של השואה: סמל לבדידות, לניתוק מן העולם החופשי ולאכזבה מן העולם היהודי שמעבר לים. ואכן, פתיחת שערי החופש היוותה מפגש ראשון לא רק עם הצבא המשחרר אלא גם עם היהודים הראשונים שבאו מ"שם". רבנים צבאיים וחיילים יהודים הגיעו עם הצבא האמריקאי, הצבא האנגלי ופולגות פולניות ויוגוסלביות שנספחו אליו, וכן עם הצבא הצרפתי וההולנדי. רובם היו צעירים, והכשרתם של הרבנים שביניהם – צ'פליינים אורתודוקסים ורפורמים – הייתה לדאוג לצרכים הדתיים של החיילים היהודיים. לשם כך לא נדרשה השכלה תורנית מיוחדת, ובוודאי לא הוכנו למפגש הדרמטי שאליו נקלעו באירופה. רק מעטים מהם הכירו את העולם היהודי שלפני המלחמה או שהיה להם עבר של פעילות יהודית (כמו הרב צבי עזריה-הלפגוט מהצבא היוגוסלבי והרב הרשל קלפפיש מהצבא הפולני, שהיה עיתונאי דתי בפולין). רק בודדים הכירו את שפת היידיש – שפתם של רוב הניצולים.

חרף זאת, דומה כי לא נגזים אם נאמר כי המפגש בינם לניצולים היה אחד המפגשים הבין-יהודיים הדרמטיים ביותר בהיסטוריה היהודית. שרידי השואה,

7 דילמה שהוצגה במאמרה של חגית לבסקי בניסוח זה לגבי כלל התגובות של הניצולים: "שארית הפליטה מאובייקט לסובייקט: מגמות במחקר", יהדות זמננו 6 (תש"ן), עמ' 21–43.

8 מושגים שאולים ממאמרה של דליה עופר לגבי יחסם לארץ ישראל ולציונות: "נושאים ונישאים, בין אמצעים לתכליות", עיונים בתקומת ישראל 8 (תשנ"ה), עמ' 630–644.

עודם במחנות ששימשו כמחנות ריכוז, זיהו את היהודים בצבא המשחרר על פי התג על בגדי הרבנים, או על פי חזותם ומבעם. הרבנים מצדם ניסו בכל דרך לפנות אליהם בשפת היידיש: יהודים, אתם משוחררים. "איר זיינט פריי". חמימותם פרצה את מחסומי השפה, את התרבות ואת המצב הכללי. חיש מהר העניקו החיילים לאחיהם לא רק מזון (שלא תמיד היה לטובתם) אלא את התפילין שלהם, את הסידור, את הממתקים שקיבלו מהבית, ובעיקר את לבם. בדאגתם לשלום החולים הצילו גם לא מעט יהודים שזכו לטיפול בכתי החולים בסביבה. הפגישה הראשונה עם חייל יהודי היא אירוע בולט בספרות הזיכרונות של שארית הפליטה, והשפעתה ניכרה בשיקום האישי וגם הקיבוצי. גם הרבנים הצבאיים ראו בכך פרק ייחודי בחייהם וכתבו על כך בזיכרונותיהם, ביניהם הרב נפתלי הירש ליבזר, הרב צבי עזריה, לויטנט מאיר בירנבאום, הרב לזלי הרטמן מאנגליה ועוד.⁹

הרב ישראל מאיר לאו ואחיו, נפתלי לביא, "נתגלו" על ידי הרב שכטר אשר נודע כמצילים של יהודים רבים (נפטר בערב פסח תשע"ג).¹⁰ הוא גילה את האח הצעיר, ובעזרתו הגיע לאח הבוגר שהיה חולה. שני האחים שוקמו בעזרתו, והיו עדים לבשורת השחרור שנשא ליתר היהודים ולתמיכה האבהית שהעניק להם.¹¹ תפילת חג השבועות שארגן הרב שכטר בבוכנוואלד יצרה זיקה מחודשת לאמונה ולתפילה ונחקקה בלב רבים. על תפילה זו כתב אחד הניצולים:

באותו ערב היתה בבוכנוואלד הפגנה אדירה של אמונה ובטחון בה', אלפי יהודים נדחפו להיכל בו נערכה תפילת החג, התפילה היהודית הראשונה על אדמתה הארורה של גרמניה אחרי המלחמה. כולם, חלשים ותשושים, זקנים ושישיים, הגיעו בשארית כוחותיהם, בתמצית דמם, להוכיח לעצמם

9 ראו לדוגמה: הרב נ"ה ליבזר, ברכתו של הרבי, מזכרונותיו של רב צבאי בצבא ארה"ב, ירושלים תשל"ו; "הרב ב' לייזרובסקי, 'טעם ברוך', קורות חייו", א' ידידיה, נ' כהן וא' פרבשטיין (עורכים), זיכרון בספר, ירושלים תשל"ט, עמ' 295-305; צ' עזריה-הלפגוט, עדים אנחנו, תל אביב תש"ל; י' יחיאלי (עורך), לאורם נלך (על הרב הרטמן), הוצאה משפחתית 2010; M. Birnbaum & Y. Rosenblum, *Lieutenant Birnbaum, a soldier's story*, New York 1993.

10 הרב הרשל שכטר היה תלמיד בולט של הרב יוסף דב סולוביצ'יק, בוגר ישיבה-אוניברסיטה וישיבת ר' יצחק אלחנן. במהלך מלחמת העולם השנייה כיהן כרב בארמיה השלישית, והיה הרב הראשון שנכנס למחנות והשתתף בשחרור מחנה בוכנוואלד. נפטר בניו יורק בתשע"ג.

11 הרב י"מ לאו, אל תשלח ירך אל הנער, תל אביב 2005, עמ' 68-70.

ולכל העולם שחינו מסורים בידיו של מי שאמר והיה העולם, לתורתו ואמונתו. ובשעה שנגש הרב שכטר לעמוד התפילה כשליח צבור, קבלו עליהם מחדש כל היהודים, בפנים ובחוץ, את התורה מחדש, אותה תורה שהיטלר ועושי רצונו רצו להשמידה ולהכחידה מן העולם.¹²

הרב סיני אדלר, אז נער צעיר ניצול טרוזין-אשוויץ מטהאוזן, תיאר את בדידותו התהומית עם השחרור. כל זאת עד שנודע לו שבין חיילי צבאות השחרור יש חיילים יהודים, וביניהם פגש בבחור אמריקאי צעיר בשם שלמה-סטנלי לאופר אשר העניק לו ולחברו לא רק מזון וסידור, אלא הוא הציע להם את מיטתו, ובעצמו שכב על הרצפה. הפגישה עמו העניקה להם את תחושת החופש שהתקשו להפנים לפני כן:

היה מוצאי שבת. באין יין כשר ביקשתי משלמה כוס חלב כדי להבדיל עליה. היתה זאת הבדלה רבה. לא רק הבדלה בין קודש לחול ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, אלא גם הבדלה בין עבדות לחרות, בין שעבוד לגאולה. בשבת הזאת, פרשת בהר סיני, כ"ב באייר תש"ה (5 למאי 1945), הפכנו בחסדי ה' יתברך לבני חורין.¹³

ד"ר גיזלה פרל¹⁴ תיארה את המפגש עם הרב לזלי הרטמן שהגיע עם הצבא הבריטי. לאחר שהשיג בעבורם אוכל:

הגיע המשבר השני: צמא וצורך זועק למילה אנושית חמה, כאשר הרגשנו שנשמותינו זקוקות למרפא בטרם ישקעו בחול הטובעני הפסיכולוגי. ואז הוא הגיע עם הררי מילים ערבות, הררי רגשות אנושיים והבנה ללבנו. כולנו התאהבנו בו. הוא הבין מיד למה כל אחד מאתנו זקוק. הוא הבטיח לנו שאנו אנשים אמיצים, טובים ועדיין יפים, למרות הראש המגולח והגו הכחוש. באמצעות מילותיו ומעשיו הוא העניק לנו חיזוק פסיכולוגי כה רב [...] ועל כך עלינו להודות לרב הרטמן, הוא זה שהשיב ללבנו את האמונה שהיטלר אינו מסוגל להחריב את אהבתנו לאנושות, את

12 ש"ב אונסדורפר, טלאי צהוב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 111.

13 הרב ס' אדלר, בגיא צלמוות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 73-74. הרב אדלר, ניצול פראג-טרוזינשטט-אשוויץ-גונצקירכן, היה רבה הראשי של אשדוד וכיום במבשרת ירושלים.

14 שימשה כרופאה באשוויץ והצילה נשים ממוות ומעקרות, לימים רופאת נשים בבית חולים שערי צדק. ספרה: G. Perl, *I was a doctor in Auschwitz*, New York 1987.

אהבתנו לאלוקים, לחיים, לעבודה ולכל דבר בעולם הנפלא שלנו. הוא זה שהצליח להביא אותנו לעולם מחדש בברגן בלזן.¹⁵ צעירים אחדים תיארו את השיבה להנחת תפילין בעזרת הרבנים הצבאיים אשר גם הדריכו אותם בפרטי ההלכה, מאחר שגורשו מביתם לפני היותם בני מצווה. בלבו של הרב נפתלי הירש ליבזר נחרתה פגישתו עם שני נערים ניצולים מפולין, בודדים, צנומים וכחושים, ש"עיניהם דולקות ומפיקות הבנה ופקחות". הם סיפרו לו כי בעבר למדו בתלמוד תורה "יסודי התורה" בפולין. הוא הגיש להם אוכל כשר, ולשאלתו האם יש להם בקשה מיוחדת השיב הנער בן החמש עשרה: "לפני שנתיים מלאו לי בר מצווה, ועד היום לא ניתנה לי האפשרות להניח תפילין. כל בקשתי – זוג תפילין".¹⁶

פעילות הרבנים הצבאיים במחנות העקורים

משימתם הראשונה והקשה ביותר של הרבנים בצבאות המשחררים הייתה קבורתם של אלפי יהודים שמתו עם השחרור: "כמה אלפים? אין סופרים. מי הם האנשים הנקברים יום יום? אין איש יודע. אין שמות. אין סטטיסטיקה. תפילת הקדיש משתגרת בפיי".¹⁷

כמשימה שנייה – הן מבחינה כרונולוגית הן במקומה הרגשי – נציין את המאמץ להקל את בדידותם של הניצולים. קשר של אמפטיה, של רחמים ושל אהדה נוצר ביניהם. למרות קשיי השפה הפכו החיילים היהודים חיש מהר לכתובת בעבור הניצולים ונחלצו לסייע להם בחיפוש קרובים. רשימות הניצולים הועברו למחנות העקורים השונים, ונשלחו אל מעבר לים בדואר הצבאי. גם הצילומים ששלחו השפיעו על דעת הקהל יותר ממילים רבות. פעילותם הביאה להקמת שדולה יהודית בארצות הברית שדחפה לשינוי במדיניות כלפי הניצולים ולבניית תפקיד "יועץ לענייני יהודים" לצבא האמריקאי, שתפקידו להיות קשוב

15 יחיאלי (לעיל הערה 9), עמ' 45.
 16 ליבזר (לעיל הערה 9), עמ' 34. אירוע דומה תואר בכתבים שונים של רבנים צבאיים. ראו גם באומל (לעיל הערה 2), עמ' 74; יחיאלי, שם, עמ' 47–48.
 17 עזריה (לעיל הערה 9), עמ' 123. הרב צבי עזריה-הלפגוט נולד ב-1913 ביוגוסלביה למשפחה שהיגרה מפולין. למד בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה בווינה, והמשיך מ-1938 בבודפשט. ב-1940 הוסמך לרב ולד"ר לפילוסופיה, ומאז כיהן כרב בוואליקי ביוגוסלביה. מ-1941 שירת בצבא היוגוסלבי ונפל בשבי. עם השחרור ב-1945 הגיע לברגן בלזן ונתמנה לרב הראשי לקהילות באזור הבריטי בגרמניה. ראו גם: מבט לאחור: קובץ ליובלו של ד"ר צבי עזריה (ללא שם עורך), תל אביב 1963.

לבעיות השעה ולדאוג להטבת התנאים במחנות העקורים. יועצים אלו היו דמויות חשובות בשיקום הניצולים.¹⁸

אחת מפעולותיהם החשובות, ויש הרואים בה את תרומתם הגדולה ביותר,¹⁹ הייתה עידוד ארגונים העצמי של הניצולים על ידי הקמת ועדים והוצאתם לאור של העיתונים הראשונים. לדוגמה, הרב עמנואל רקמן, משפטן, בקי בידיש ובעל רקע רחב ביהדות, בוגר ישיבת רבי יצחק אלחנן בניו יורק, התמנה כסגנו של ה"יועץ" רבי פיליפ ברנשטיין מרו'צסטר, סייע להקמת הנהגה עצמית של המשחררים וניצל את כישוריו המשפטיים לשם עזרה בחיבור חוקת הוועד המרכזי של היהודים.²⁰ במשך הזמן נאבקו ועדים אלו למען שיפור התנאים במחנות, להקמת מחנות חדשים ולמען העלייה. בהקשר לתחום הדתי סייעו בפועל בהקמת ארגון הרבנים בברגן בלזן הרב הרשל שכטר ואחרים.²¹ ועדי הרבנים היו אחת הזרועות החשובות של הארגון העצמי ונטלו את האחריות על שיקום חיי הדת.²²

הרבנים היהודים בצבאות המשחררים דאגו למכלול הצרכים הדתיים שנראו לנציגי הממשל האמריקאי כזוטות כמו פתיחת בתי כנסת, מטבחים כשרים, תשמישי קדושה, ספרים ראשונים – כל אלה היו חלק מהותי משיקומם.

בלא הכנה או הכוונה יצרו רבנים צבאיים אלו היפוך בתפקידם – לא עוד רבני הצבא האמריקאי, אלא רבנים יהודים המנצלים את האפשרויות במסגרת הצבא למען אחיהם. אחדים מהם, כמו הרב קלאוזנר, שילמו על כך בנזיפות ואפילו בהרחקה מתפקידם.

עד שלהי תש"ו היו רבנים אלו היחידים שיצרו את הגשר עם אחיהם ששרדו, מכיוון שמחנות העקורים היו סגורים בפני מבקרים מן החוץ ופעלו כשטח צבאי סגור. רק לארגונים הומניטריים, ובעיקר לאונר"א, הותר לפעול בהם יחד עם שלטונות הצבא. לאחר חודשים מספר שבו רבנים אלו לבתיהם ואת מקומם החליפו חיילים אמריקאים אחרים. רק בודדים מהרבנים ומהחיילים היהודים

18 ח' גניזי, יועץ ומקים: היועץ לצבא האמריקאי ושארית הפליטה, תל אביב תשמ"ז.
 19 A. Grobman, *Rekindling the Flame: The American Jewish Chaplains and the Remnants of European Jewry 1944–1948*, Detroit 1993, p. 102
 20 גניזי (לעיל הערה 18), עמ' 71. הרב רקמן שימש לימים כחוקר, כמרצה וכנשיא אוניברסיטת בר-אילן.
 21 'פרידנזון, "יידישע אפיצערן", דאס יידישע ווארט 336 (1997), עמ' 110–112.
 22 גניזי (לעיל הערה 18), עמ' 76–77.

ביקשו להישאר מתוך תחושה שאסור לנטוש בשלב זה את הניצולים, ביניהם בלטו קלאוזנר ובירנבוים.

רבנים צעירים אלו חשו את גודל השעה, וכך כתב קלאוזנר בגיליון הראשון של העיתון "אונזער וועג": "גדלתי וצמחתי בחדשים שנפגשתי עם הקהילה בכוריה, אני מכיר אתכם, בני עמי, את מחשבותיכם, דיבורכם, לבכם, חלומותיכם. אני מודה לכם שאפשרתם לי לקחת חלק בלידתכם מחדש. קויתי שלמרות סבלכם תקבלו אותי כאחד מכם, ויד ביד נעבוד",²³ ווהניצולים כתבו בדברי הפרידה:

הייתם קול לניצולים, נווה מדבר,

ניצוץ באפילה, ידיד בנכר.

הייתם רבנים ללא חת

לעם ללא חת.²⁴

אולם את משקל השפעתם על השיקום הדתי ניתן להעריך רק בהשוואה למנהיגות הרבנית שמילאה את מקומם לאחר מכן.

מפגש יהודי שני: רבנים בשליחות מרכזים יהודיים

החל משנת תש"ו נפתחו מחנות העקורים לביקורים של משלחות ושל נציגי ארגונים יהודיים, ואכן הביקורים הפכו לתופעה נפוצה. חלק מהביקורים היה של אישים בולטים, כמו דוד בן גוריון, וביקורים אחרים היו של משלחות שבאו למטרות ספציפיות. בין המבקרים הדתיים היו דמויות-על של מנהיגים רבניים, ובעיקר הרב הראשי, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג ופמלייתו, נציגי היישוב והעולם הרבני, והרב אליעזר סילבר, ראש ועד ההצלה של הרבנים בארה"ב ופמלייתו, נציגי יהדות ארצות הברית.²⁵ לביקורים אלו קדמו ביקורים מכינים, ואליהם הצטרפו רבנים ופעילים כמו הרב חזקיהו מישקובסקי, נציג ועד ההצלה של הרבנים בארץ, ובנימין מיניץ, מראשי פא"י וחבר ועד ההצלה של הסוכנות היהודית.²⁶ אישים אלו עסקו בנושא ההצלה לאורך כל שנות המלחמה, וסביר להניח שבשל כך היה להם העוז והאומץ לבוא נחשונים לעקורים ולומר: העם

23 אונזער וועג, מינכן, גיליון 1 (12.10.45), עמ' 1.

24 גרובמן (לעיל הערה 19), עמ' 191 והערה 111.

25 ראו ש"ז שרגאי, מסע ההצלה של הרב הרצוג, שבט תש"ו – תשרי תש"ז, ירושלים תש"ז; הרב א' סילבר, חורבן און רעטונג, דברי ימי ועד ההצלה, ניו יורק תשי"ז.

26 ראו ח' שלם, אי של אפשר, סיפור חייו של בנימין מיניץ, ירושלים תשע"ג, עמ' 239–302.

היהודי עמכם. ייתכן גם שאותה רגישות שהביאה אותם לא לחדול מפעילות ההצלה היא שהביאה אותם ראשונים למפגש זה. בשלוש השנים הבאות הגיעו גם ראשוני השליחים מן היישוב – מורים, נציגי תנועות נוער ומפלגות. אך ענייננו במפגשים הראשונים ובראשית תהליך השיקום.

שלא כפגישות עם החיילים היהודים בצבאות הכובשים לא היו פגישות אלו אקראיות או ספונטניות. הם באו כנציגי שני הקיבוצים היהודיים הגדולים, מצוידים בתכנית מפגשים, בקשרים ובמשאבים. סמכותם כתלמידי חכמים נודעים יצרה גם הילה של קרבה וגאווה, והביאה ניחוח של תורה, קשר למחוזות הקהילה והמשפחה ותחושת ביטחון שהעם היהודי נמצא עמם ולא יעזוב אותם עד שיגיעו אל המנוחה ואל הנחלה.

הם פנו לניצולים בתחושת הערכה ואהבה, וקראו להתחזק באמונה ולהמשיך את העם היהודי. בנוסף, פעלו בכיוונים אחדים של סיוע לניצולים. הרב הרצוג פעל גם במישור הפוליטי במטרה להקל על תנאי חייהם ולתמוך במאבקם לעלייה, כשהוא פועל גם להצלת ילדים שהוסתרו במנזרים ודואג אישית להוצאתם של מאות ילדים ממחנות העקורים. הרב אליעזר סילבר הביא משאבים ובנה נציגות פעילה של ועד ההצלה שאפשרה את ארגונם מחדש של החיים הדתיים. תוך זמן קצר יחסית ניתן היה לראות בכל מחנה עקורים בית דין, בית ספר, גן ילדים או ישיבה שנשאו את השלט "מטעם ועד ההצלה של הרבנים בארה"ב". רשת של ישיבות שוועד ההצלה החזיק התפרשה ברוב מחנות העקורים. בנוסף דאגו למשלוחי ספרים, למצרכים לחגים, לתשמישי קדושה ולמטבחים כשרים שנפתחו בסיוע הג'וינט. מכיוון שעל פעילותם בקרב שארית הפליטה נכתב רבות, לא נאריך כאן בתיאורה.

רבנים אלו, שהגיעו לאחר שרוב הרבנים הצבאיים כבר שבו לביתם, הוסיפו עוד נדבך לשיקום הדתי. אך כל זה לא היה משמעותי לולא אותם רבנים שעלו מן האפר ונחלצו ליטול את האחריות לגבי סביבתם הקרובה והרחוקה.

בחזרה לחיים: רבנים מקרב הניצולים

מתי מעט מקרב הרבנים בקהילות אירופה שרדו את השואה. מרבני פולין וליטא שרדו בודדים ממש. רק מקרב יהדות הונגריה שרדו כמה עשרות רבנים, וזאת בשל הנסיבות המיוחדות של השואה בהונגריה.²⁷

למרות היותם שכולים ותשושים בעצמם, נטלו שוב את האחריות כרבנים תוך זמן קצר יחסית. שותפות הגורל היוותה קרקע מתאימה להשפעתם הרוחנית על הניצולים. הרב יהושע משה אהרונסון כתב על כך:

דברי היו בבחינת "עמו אנוכי בצרה" – לא מן החוץ באתי, כי גם אני שתיתי-מציתי את כוס התרעלה עד תומה, באבדן ביתי ומשפחתי הי"ד, וכל שנות השואה שהיתי במחנות המוות הגרועים ביותר... אני הקטן והצעיר, נתן בי השי"ת רוח חדשה, הייתי עובר ממחנה למחנה, מייסד מטבחים כשרים, שיעורי תורה לנוער ולמבוגרים, מקוואות טהרה וחיזוק שמירת השבת, פוסק שאלות בבעיות המרחפות, בעיקר עגונות ונישואין. אך מעל הכל הייתי מעודד ומנחם את האחים והאחיות.²⁸

הרב דוד שפירא, היחיד מרבני ורשה ששרד את השואה ועבר לפיורדה (פירט) שבגרמניה, היה מהראשונים שהחל ללמוד תורה עם הניצולים. אחד מתלמידיו תיאר:

לא אשכח את פגישתי הראשונה עמו. מיד לאחר המלחמה הלכנו הלוך ושוב, לא ידענו מה לעשות עם עצמנו. לא היה לנו איש. חיפשנו משען, נפש לשוח את לבנו. לא היינו קשורים לשום אדם. חיפשנו. כשנכנסנו לחדרו – היה זה בחורף, בחוץ היה קר מאד אך חדרו לא היה מוסק – הוא האיר פניו ואמר: יהודים, בואו נלמד קצת [...] בנעימה שהחיתה אותנו, שהעלתה אותנו מעולם אכזר לספירות אחרות, שנתנה חיות לעצמותינו היבשות.²⁹

27 ראו עליהם: א' פרבשטיין, בסתר המדרגה, היהדות האורתודוקסית בהונגריה נוכח השואה, ירושלים תשע"ג, פרק 11. על השיקום הרוחני בהונגריה ראו בספר הנ"ל פרק 13, עמ' 607–678.

28 אהרונסון (לעיל הערה 5), עמ' 293.

29 מ"י קאנענער, "דער פירטער רב", דאס יידישע ווארט 336 (1997), עמ' 105–108; הרב מ' וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ירושלים 1978–2005, חלק ה, עמ' 576–578; י' רוזנפלד, "רבה של פיורדה", המודיע, י"ב בתשרי תשנ"ו, עמ' ו.

מהבודדים שניצלו מרבני ליטא היו הרב מרדכי שלפוברסקי, חבר רבנות העיר, והרב שמואל אבא סנייג, ששימש לפני המלחמה כרב צבאי ראשי בליטא. לאחר השחרור עמד בראש ועד הרבנים באזור הכיבוש האמריקאי. מבני הישיבות ניצלו רק בחורים ספורים, ביניהם הרב מרדכי פוגרמנסקי והרב שמואל יעקב רוז, שלאחר מכן היה פעיל מרכזי בהדפסת התלמוד בגרמניה.

הדמות הבולטת ביותר בקרב הרבנים הניצולים היתה הרבי מקלויזנבורג, רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם (1904–1994). הוא עבר את כל מדורי הגיהנום עם עדתו באושוויץ, ועל פי עדויות רבות שימש דמות מופת בתחנות נדודיו השונות, לא ויתר על קיום המצוות גם כשהיה כפסע בינו ובין המוות, ונסך עידוד בסובבים אותו. לאחר מרד גטו ורשה נשלח עם קבוצת עובדים לנקות את הריסות הגטו, ומשם הועבר במצעד המוות לגרמניה ושחרר במחנה פלדפינג, כל כולו עור ועצמות במשקל ארבעים ק"ג. הרבי היה שכול מאשתו ואחד עשר ילדיו, ואבל על בנו ליפאלה שמת עם השחרור בטרם הספיק לפגוש אותו, ובכל זאת היה מיד למנהיגם הרוחני של השרידים, הרוח שהפיחה חיים בשברי הכלים.

תחת הססמה "מי לה' אלי" ריכז סביבו יהודים, ותוך חודשים ספורים הצליח להקים ישיבה על אף שבאותם הימים נחשב להוזה כל מי שחלם על רעיון דומה. הוא בלט ביזמותיו להקמת תלמודי תורה ובתי ספר לבנות, ודאג גם ללימוד מקצוע כפרנסה לעתיד. לצד פעילותו הציבורית טיפח קשרים אישיים עם הניצולים כשהוא מקריץ אהבה והערכה לכל ניצול באשר הוא, גברים ונשים, מבוגרים וצעירים, "דתיים" ו"חילוניים". השפעה מיוחדת הייתה לתפילותיו של הרבי מקלויזנבורג. הוא ניהל שיח אישי מתמשך עם בוראו, והעניק משמעות אקטואלית לתפילה המסורתית.³⁰

שרידי הרבנים שימשו גם כדיינים בבתי הדין שהוקמו במחנות העקורים ולפניהם הובאו עניינים קשים, שהבולטים שבהם היו אלפי הבקשות להיתרי עגונות השואה. הם לחמו את מלחמת העגונות וניסו להסביר לרבנים בארצות החופשיות את ייחודו של הרצח חסר התקדים, כל זאת כשהם עצמם מנסים לשקם את משפחותיהם, מנהלים דיונים ללא ספרים מספיקים, ומייסרים עצמם על ששבו לשמש כדיינים בטרם שבו לתלמודם. בין הבולטים שבהם היה הרב צבי הירש

30 א' סורסקי, לפיד האש, בני ברק תשנ"ז, עמ' רצה. בשנת 1956 הקים את קריית צאנו בנתניה ולאחריה קריה נוספת בירושלים. בקריית צאנו בנתניה הקים את בית החולים לניארו. כמו כן הקים את "מפעל הש"ס" העולמי.

מייזליש, הדיין מוויצן (מחבר הספר שו"ת מקדשי השם), ששימש כראש בית הדין בברגן בלזן, לאחר שבעמדו מול המשרפות נדר שאם יינצל יעסוק בהיתרי עגונות.³¹

שרידים מראשי הישיבות ומתלמידיהם בנו את הישיבות הראשונות באירופה לאחר השואה. ביניהם בלטה דמותו של הרב גרשון ליבמן ששימש לפני המלחמה כראש ישיבה בשלוחת ישיבת בית יוסף בביאליסטוק ולימד תורה בגטו וילנה. הוא הקים גרעיני לומדים בכל התחנות שעבר בהן, תחילה בפרנקפורט ובברגן בלזן ואחר כך בצרפת. בקרב שארית הפליטה ברומניה פעל בין היתר הרבי מסקולן, רבי זושא פורטוגל. פעילותו התמקדה בפדיון ילדים ובהוצאתם מתחום השלטון הקומוניסטי, ואחר כך מאירופה.

תחומי פעילותם של הרבנים הניצולים

דומה כי לא הייתה עוד תקופה בקורות העם שבה נהרסו כליל כל התשתיות של החיים הדתיים, והיה צורך להקימן מן המסד ועד לטפחות. לכך יש להוסיף את החוויות הקשות של הניצולים ואת העובדה שרובם נקרעו מבתיהם ונותקו מכל מערכת חינוכית בשנות הנעורים הקריטיות לעיצוב אישיותו של הנער. בפני הרבנים עמדו מטלות מרובות ביותר שכללו פעילות מעשית, דיונים בסוגיות הלכתיות סבוכות ביותר שנוצרו בעת השואה, ויצירת תשתית הגותית מתוך גישה פסיכולוגית מתאימה. מי שנשא בכל אלה היו אנשים שחודשים אחדים קודם לכן יצאו מתוך ההפכה. להלן נציין כמה מן התחומים המרכזיים של פעילותם.

הפעילות הבסיסית נגעה להקמת תשתית למסגרת חיים יומיומית דתית: בתי כנסת, מזון כשר וכדומה. דברים אלו לא היו מובנים מאליהם, כאשר המאבקים הציבוריים נגעו לנושאים שנראו חיוניים יותר כמו שיפור תנאי החיים והעלייה לארץ ישראל. לדוגמה נזכיר את המאבק הרחב על מזון כשר. בברגן בלזן הוגשה לוועד היהודי המרכזי ולרשויות הבריטיות עצומה של 800 חתימות לבקשת אוכל כשר, וכמעט בכל מחנה התנהל מאבק דומה. נושא זה לא ירד מסדר יומם של כינוסי הרבנים. גם חידוש השחיטה הכשרה לא היה פשוט. אכילת בשר כשר הייתה חיונית לאלו שעם השחרור התנזרו מאכילת אוכל מבושל, והיה גם מספר קטן של יהודים שלא טעמו בשר במשך כל שנות המלחמה, אף על פי שהדבר

31 הרב צ"ה מייזליש, שו"ת מקדשי השם, שיקאגו תשט"ו, מבוא.

הותר בדרך כלל בימי השואה.³² באופן מעשי כמעט לא נמצאו שוחטים מוסמכים, ואפילו סכין שחיטה לא הייתה בנמצא. כשנתחדשה השחיטה הכשרה, באלול תש"ה, ראו בכך סמל והתרסה על איסור השחיטה הכשרה שנקבע בידי הנאצים בשנות השלושים.

גם החזרה לשמירת השבת לא הייתה מובנת מאליה לרבים מהצעירים. הרבנים יזמו תפילות שבת ועירוב כהלכה סביב למחנות המרכזיים,³³ וקיימו פעולות הסברה וגם מאבקים לשמירתה במסגרת הציבורית.³⁴ כך גם לגבי שמירת חגי ישראל כדת וכדין, ובעיקר חג הפסח. הניצולים ביקשו לנהוג על פי פסקי ההלכה שנהגו בביתם, כמו אפיית מצות יד, אף שנתקלו בקשיים ובחוסר הבנה לא רק מצד השלטונות אלא גם מצד יהודים "עמי הארצות" שלא הבינו את מנהגייהם ה"תמוהים".³⁵ גם יין כשר היה עליהם להכין בעצמם, והוראות הלכתיות פורסמו לקראת ימי החג הקרבים מתוך מודעות לכך שהחג כהלכתו לא נחוג תקופה ארוכה.³⁶

חינוך הילדים היה התחום השני שבלט בפעילות הניצולים, בעיקר לאחר שהגיעו ילדי הגולים שגלו לסיביר ולבוכרה, שכן בקרב הניצולים עצמם לא היו כמעט ילדים. תלמודי התורה הראשונים לילדים רכים עוררו רגשות עמוקים: "בעיר זו, שבה היה לא מכבר קול צליל יהודי בבחינת מיאוס, קול יעקב גבר על ההיטלריזם".³⁷

הבעיה הקשה יותר נגעה לנערים – רוב עולם התורה אבד על לומדיו ועל ראשיו. מאחר שהיו הצעירים חסרי כול והדאגה לקיומם ולעתידם מילאה את

- 32 על הקשיים בשחיטה הכשרה, כולל חיפוש אחר סכין שחיטה כשרה, ראו ' לוי, נאכין חורבן, ניו יורק תש"י, עמ' 19–24; הרב ב' לייזרובסקי, בתוך: זיכרון בספר (לעיל הערה 9), עמ' 299, ועוד.
- 33 אהרונסון (לעיל הערה 5), עמ' 417.
- 34 לוי (לעיל הערה 32), עמ' 139–142. כרוזים וקריאות מצויים גם באוסף שארית הפליטה ברגן בלזן, ארכיון יד ושם, MIP/64; MIP/65.
- 35 ניכורם של חלק מהעוסקים בדבר מקרב הג'וינט בא לידי ביטוי, לדוגמה, במכתבו של מנהל הג'וינט שלעג לדרישה להשיג מצות יד. גם יהודית באומל מציגה את הבקשות הללו כ"התמודדות כוחנית גלויה בין ועד ההצלה לג'וינט, שראשיתה בימי המלחמה". באומל (לעיל הערה 2), עמ' 77–79.
- 36 הוראות הלכתיות למכירת חמץ כדין פורסמו כמעט בכל מחנה. ראו לדוגמה: ארכיון יד ושם, 037/74, תיק 5 מסמך 33.
- 37 אונזער שטימע, ברגן בלזן, 12.7.45, עמ' 10.

עולמם, העדיפו רבים מהם הכשרות או לימוד מקצוע. גם עצם השיבה ללימוד עיוני מרוכז וממושך קשתה עליהם, ובכל זאת הלכו הישיבות והתרחבו. הישיבה בפרנוואלד הייתה הראשונה בשורת ישיבות שנפתחו במחנות שונים וגם בריכוזי פליטים מחוץ לגרמניה. "אביי ורבא גורשו מוורשה, והגיעו לפלדפינג עם היהודים", רשם ד"ר יצחק לויין מארה"ב, שליח ועד ההצלה ב-1946; "זה כאילו חלום, אולם עובדה היא שיומם ולילה שומעים קול תורה בתוך החומות הצרות של המחנה, ובדומיית הלילה מתפשטים נגוני גמרא מתוקים. אין לילה ששערי הישיבה יהיו סגורים".³⁸ ראשי הישיבות ראו את עתידן בארץ ישראל ופעלו להחיש את עלייתן לארץ, אך הספר הלבן ומדיניות הסוכנות לגבי חלוקת סרטיפיקטים הותירו אותם בהמתנה ארוכה. אל הרבנים הופנו שאלות הלכתיות שונות, חלקן נבע מהמצב שאחרי השחרור, אך רובן מנורמות התנהגות הלכתית שנהגו בהן בימי השואה. נושא מרכזי היה ענייני האישות והמשפחה, כשבראש השאלות הייתה בעיית העגונות שהעיסוק בה חבק עולם.³⁹ הרבנים נדרשו גם לשאלות מצפוניות-מוסריות של הניצולים. הם ביקשו לעצמם "תיקון" גם על היתרים הלכתיים שבצדק נהגו בהם, ולעתים על שאלות שבדיני נפשות.

כל אחת משאלות אלו היא כתב אישום לאכזריות הגרמנית ועדות לניסיון המוסרי הקשה שעברו יהודים בתלאות השואה. הקורא אותן משתאה על נאמנותם המופלגת של השואלים לערכיהם ולהלכה ועל רגישות שלא פגה. פסיקות אלו היו ללא תקדים וניתנו בתנאים בלתי רגילים, כפי שניתן לראות באחת מתשובותיו ההלכתיות של הרב נפתלי הרצקה העניג: "הנני פה מחוסר ספרים, ואכתוב לו ממה שמזכרונני עוד מימים מקדם, כי אפילו 'טור' 'בית יוסף' אין לי פה".⁴⁰ הרבנים נשאו דרשות ודרכן ניסו לטפל בעדינות בצלקות הקשות שהותירו האסונות ובמצוקות הנפש שכירסמו בניצולים. הדרשות נאמרו בכל הזדמנות וגם נכתבו בעיתונות שארית הפליטה.⁴¹

38 י' לויין, מארגען ז'ורנל, ה' טבת תש"ו (19.12.45).

39 ארכיון יד ושם, תיק עגונות (בית הדין בווינדסהיים), 037/74, ועוד.

40 ארכיון יד ושם, תיק עגונות (בית הדין בווינדסהיים), 037/74, מכתב משנת תש"ט, תיק 6, עמ' 31-32. בהיעדר ספרים פסק הרב על פי זיכרונו.

41 ראו צ' צמריין, העתונות של שארית הפליטה כביטוי לבעיותיה, תל אביב תש"ל, בעיקר עמ' 118-137 (העיתונות הדתית); גרינברג (לעיל הערה 2) מתייחס לתגובות הגותיות על אסון השואה שנכתבו בעיקר בעיתונות שארית הפליטה.

הן נאמרו מתוך הזדהות ואהבה, ודברי תוכחה כמעט לא נשמעו. בין הנושאים הבולטים היה גם נושא העלייה לארץ ישראל. כשהתרחב מעגל שומרי המצוות גבר הצורך בספרים, והרכנים לא הסתפקו עוד במשלוחים מארצות החופש אלא יזמו הדפסת ספרים בעצמם, כשהמפעל הגדול מכול היה הדפסת התלמוד.⁴²

סיכום: "עורי, לבשי עוז"

עסקנו בשלוש מסגרות שמעורבותה של סמכות רבנית הניפה בהן את תהליך השיקום הרוחני במחנות העקורים בגרמניה. שתי המסגרות הראשונות קשורות לרבנים שבאו מן העולם היהודי בארצות החופש.

הם פעלו בנקודות זמן שונות: הרבנים הצבאיים שהו במחנות העקורים לא יותר מחודשים אחדים, בשנה הראשונה לשחרור, ורק מעטים מהם נשאו לאחר מכן או הגיעו עם הגדודים שהחליפו את הכובשים. נציגי יהדות העולם הגיעו ב"שנת הביקורים" – שנת תש"ו.

מבחינת מוכנותם, כפי שצויין, לא הוכנו הרבנים הצבאיים למפגש כזה, לא ידעו על המתרחש ועברו לכאורה הלם בלא שהיו בידם ניסיון או כלים להתמודד עמו. המפגש היה ספונטני, רגשי, לא צפוי. לעומתם הגיעו רבני העולם החופשי כסמכות תורנית ידועה וכפעילי הצלה, כשהם מצוידים בידע, בניסיונם בפעילות הצלה, במשאבים, בגיבוי ארגונים בעולם החופשי ובהרבה מכובדות.

כל אחת מקבוצות מנהיגות אלו מילאה תפקיד ייחודי הנוגע לשעתה, מתוך רגישות ואמפטיה. הצעירים בצבאות הכובשים היוו מעין עזרה ראשונה לניצולים בעת פתיחת השערים. למרות גילם וחוסר ניסיונם, הם ידעו איך לנהוג בשעה ההיסטורית שאליה נקלעו. בלא ידע תורני או משאבים, בשפת הלב והאחוה היהודית, הם הבינו את הצרכים הבסיסיים של הניצולים עם השחרור, ובדרכם היו הראשונים שהעניקו גם את החוויה הדתית: הנחת התפילין, סידור וכו' אותיות עבריות, ה"יזכור" הראשון, מצות או ארבעה מינים לחג. לא היה המשך לפעילותם וגם לא עומק – אך הם היו פותחי השער של השיבה לחיים הדתיים.

לעומת זאת, תפקידם של המנהיגים החשובים שביקרו במחנות היה לא רק להעניק ביטחון וקשר לעולם היהודי, אלא גם להקים תשתית מעשית להמשך חיי הדת של הניצולים. פעילותו החינוכית והפוליטית של הרב הרצוג, המערכת

42 ראו א' פרבשטיין, "לא צמא למים", בתוך בסתר רעם (לעיל הערה 6), עמ' 607–612.

החינוכית הענפה שיזם הרב סילבר, הקמת נציגויות קבועות שתפעלנה במחנות העקורים למען צרכים אלו – הם התרגום המעשי של בנייתם מחדש של חיי הדת. אולם הפעילות העיקרית, החרישה לעומק והפרישה לרוחב, נישאו על שכם שרידי השואה עצמם, ובתוכם הרבנים. העובדה המפתיעה היא כי המנהיגות המרכזית – לא מן החוץ באה, אלא נבעה מתוך הניצולים. גצים שיצאו מן האפר הם שהיו לעמודי האש בראש המחנה.

רבנים ניצולים אלו, שטרם נרשם מקומם הראוי בהיסטוריה, פעלו בכוח אמונתם ושאלו את סמכותם ואחריותם מן התפקיד שאותו מילאו טרם המלחמה, כרבני קהילות. הם נטלו על עצמם משא שהיה חסר תקדים והקימו מערכת של חיים דתיים מן המסד ועד הטפחות: "קול נביא ה' דהדה באזנינו 'עורי עורי לבשי עוז', כל אחד התחזק וקיבל אומץ להתחיל מן האין, ולבנות עולם חדש".⁴³ הניצולים, ובראשם הרבנים, היו אלו שנענו מיד לאפשרות להקים את המערכות השונות ובעצמם ביצעו את התהליך. הם היו הדיינים, המורים, עורכי העיתונים ונציגי היהודים בפני השלטון.

התהליך שתואר עשוי להוות מודל למאפיינים של שיקום להיבטיו השונים. בצורה סכמטית, הראויה לניתוח רחב ועמוק יותר, ניתן להבחין כי בשלב הראשון, במצב של חוסר אונים, חשיבותו של הקשר הרגשי גדולה לאין ערוך. הוא מהווה ה"עזרה הראשונה" שהוגשה מבחוץ, על ידי הבחורים היהודים בצבאות המשחררים. הוא הפתיל שעשוי לחמם ולהכין את השיקום. סיוע זה הביא להכרה בעצמם, לשיקום הגוף, להתחלה עם תקווה. בשלב השני הגיעה העזרה הממשית – המשאבים, אנשי הארגון, הסמכויות המתאימות, וזאת בנוסף לכבוד שהביאו עמם לניצולים. גם שלב זה אינו יכול להתרחש על ידי שברי הכלים עצמם, בבחינת "אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים". אולם השיקום האמתי, הרציני, הוא ביכולתם של הניצולים להכיר בכוח שבתוכם פנימה, להרים את השיקום בעצמם, תוך היענות לעזרה אך מבלי להשתעבד אליה, לפעול באורח עצמאי מתוך מה שחוו ומתוך אמפטיה לסובלים כמותם, ולבנות מתוכם את העולם החדש.

במחקרים ראשוניים על מנהיגות של נשים בקרב שארית הפליטה נראה כי התהליך הוא דומה, ואולי אפילו מוקצן. מסתבר שעם כניסתם של הרבנים הצבאיים לצריפי ברגן בלזן החלה יזמה של ניצולות שואה להתארגן ולעזור זו

לזו, כשהן מנצלות את הדואר הצבאי של הרבנים לשם קריאה לעולם החופשי.⁴⁴ אביא לדוגמה מקרה מבחן של קבוצת נשים שהפכו למורות דרך וליזומות בתחום השיקום הרוחני, ואשר לגביהן כבר קיימים מחקרים ראשוניים. מדובר בקבוצת ה"צענערשאפט" – עשר בנות שרובן למדו בבית יעקב בקרקוב, ואשר עברו יחד חלק גדול ממוראות השואה כשהן תומכות זו בזו ומגלות עמידה מוסרית ונחישות דתית יוצאות מן הכלל.

מכתביהן הראשונים פורסמו בלונדון בכ"ד באב תש"ה (3.8.45), בחתימת רבקה הורביץ בשם הקבוצה, ולאחר מכן בד' בתשרי תש"ו (14.9.45) מעל דפי השבועון האגודאי הלונדוני "די וואכענצייטונג".⁴⁵ המכתבים מהווים מעין "קול קורא" לנשים בעולם החופשי להיחלץ לעזרתן ולהוציאן ממחנות העקורים לכיוון ארץ ישראל. בעודן חולות וחלושות החלו בנות הקבוצה להעביר שיחות ראשונות ושיעורים על הדרגשים בברגן בלזן, והקימו קבוצות קטנות של לומדות לימודי קודש.⁴⁶ אחת מתלמידותיהן הראשונות סיפרה:

רבקה עברה בין הצריפים וקראה: 'מיידלאך, מיידלאך קומטס אהער! בית יעקב מיידלאך קומטס אהער...' [=בנות, בנות, בואנה הנה, בנות בית יעקב, בואנה הנה] [...] רבקה דברה על לבנו שלא ניפול ברוחנו, שנמשיך את החיים כפי שחיינו לפני המלחמה, כל אחת כשם שחונכה בבית הוריה וברוח בית יעקב. מאז אותו שיעור ספונטאני דבקנו ברבקה. והיא מצידה ניצלה כל הזדמנות לסייע לנו, לדבר על לבנו ולתת את כל כולה למעננו.⁴⁷

בדין וחשבון שנשלח מברגן בלזן לארץ ישראל כתבו הניצולות הצעירות: זה צו השעה, זו לקיחת אחריות מצידנו, מורות שורדות, לאסוף את הצעירות, ללא אשליות וללא תלות בארגונים. לארגן את הצעירות, משמעו לתת את ההזדמנות ללמוד, לבלות את הזמן בסביבה חיובית,

44 י' באומל, "חלוצות מורות ואמהות: נשים חרדיות בקרב שארית הפליטה", יד ושם לו (1) (תשס"ח), עמ' 121–149; מ' שאול, "פסיה שרשבסקי: ניצולת שואה חרדית אשר פרצה את גבולות המגדר והמגזר", ישראל 18–19 (תשע"ב), עמ' 131–155; פרבשטיין, לא צמא למים (לעיל הערה 42), עמ' 613–642.

45 די וואכענצייטונג, גיליון 9 מס' 491, 14.9.45, עמ' 3; דאס יידישע שטימע (העיתון המרכזי של שארית הפליטה), 21.9.45, ועוד.

46 ב' פרל, הרוח שגברה על הדרקון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 383.

47 עדות פלה סאורימפור, גנוך קידוש השם, בני ברק. מראיינת: יהודית גולן.

לאפשר תנאים להתבונן, להתרסן, לספק אויר זך לנשימה, אויר שונה ממה שהמחנות מספקים.⁴⁸

נשים-נערות אלו היו חלק מציבור פעיל, איכותי ויזמני, בניגוד לדימוי של הניצולים בתיאורם בכתבים שונים. הם הציתו מחדש את אש האמונה ואורח החיים, מתוך נביעה ישנה-חדשה של אמונה שביקשה את ביטויה. היה זה "ציבור שפעל בצורה דינמית כדי להשפיע על גורלו שלו",⁴⁹ ולא ציבור הסומך על כוחות שמחוצה לו לקבוע את דרכו וגורלו. ציבור שחרף השבר, ואולי מתוכו, הצמיח כוחות עצמיים ונטל על עצמו את אתגר ההמשכיות. מסקנה זו חייבת להיות חלק מהבנת תהליך השיקום בהקשרים שונים של שארית הפליטה כמו גם בתהליכי שיקום אחרים, שהם חלק ממסכת חיינו.

48 דו"ח בית יעקב, ברגן בלזן, אוסף שארית הפליטה ברגן בלזן, יד ושם (לעיל הערה 34).

49 לבסקי (לעיל הערה 7), עמ' 42-43.

